İslam Tetkikleri Dergisi
Journal of Islamic Review

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

Cilt/Volume 12, Sayı/Issue 1, Yıl/Year 2022

E-ISSN 2717-6967

SUNUŞ / *PREFACE*

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer Kalkan Yorulmaz'a da teşekkür borçluyuz. Dergimizin son iki sayısının editörlüğünü Osman Sacid Arı üstlenmiştir. Kendisine ve ekibine olan teşekkürlerimizi burada yinelemek isterim. Yine bu süreçte derginin çeşitli kurullarında çalışan, hakemlik yapan değerli akademisyenlere de şükranlarımızı sunmak isterim.

Hasılı, 4 Mart 2022 tarihinde başlayan bu yeni sürecin bir gereği ve tarihsel sürekliliğin devamı için bu sayının yayınlanmasından sonra Dergimiz İslam Tetkikleri Enstitüsü bünyesinde yayım hayatına devam edecektir. Bu yeni sürecin hayırlara vesile olması Cenab-ı Hak'tan niyazımdır.

Merkez müdürü olarak atandığım Ocak 2019'da iki şeyin gerçekleştiğini görmek üzere dua etmiştim. Bunlardan birincisi İslam Tetkikleri Dergisi'nin ihyası, ikincisi ise Enstitü Kütüphanesi'nin yeniden açılması idi. Bu duamı kabul buyuran Yüce Rabbime ne kadar şükr etsem azdır.

Prof. Dr. Ahmet Hamdi Furat
İstanbul Üniversitesi, İslam Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

29.03.2022

(Bu tarih itibarıyla İstanbul Üniversitesi İslam Araştırmaları Merkezi'nin kapanma süreci devam etmektedir)

İslam Tetkikleri Dergisi
Journal of Islamic Review

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review 12, 1 (2022): 1-27
DOI: 10.26650/iuitd.2022.1039770
Araştırma Makalesi / *Research Article*

Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi

Let Your Will be in Your Hand if I Don't Come: The Provisions of Tafwīz al-Talaq Reflected in Fatwas in Ottoman Family Law and Its Function as an Intra-Madhhab Remedy

Muharrem Midilli[1]

Teşekkür: Bu çalışma TÜBİTAK Kariyer Geliştirme Programı (3501) kapsamında yürüttüğüm 119K818 numaralı proje çalışmalarından üretilmiştir. Destekleri için TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

[1]Sorumlu yazar/Corresponding author:
Muharrem Midilli (Dr. Öğr. Üyesi),
Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Trabzon, Türkiye
E-posta: muharrem_midilli@trabzon.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4502-3447

Başvuru/Submitted: 22.12.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested: 24.01.2022
Son Revizyon/Last Revision Received: 09.02.2022
Kabul/Accepted: 14.02.2022

Atıf/Citation: Midilli, Muharrem. Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review 12/1*, (Mart 2022): 1-27.
https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1039770

ÖZ

Bu çalışma Osmanlı aile hukukunda tefvîz-i talâkın fetvalara yansıyan hükümlerine ve mezhep içi çözüm yolu olarak işlevine odaklanmaktadır. Amaç kocanın boşama yetkisini karısına devretmesi anlamına gelen tefvîz-i talâkın gerçek hukuki hayattaki görünümlerini tasvir etmek ve bazı aile hukuku sorunlarının giderilmesinde mezhep içi bir yol olarak icra ettiği fonksiyonu göstermektir. Osmanlı aile hukukunun Hanefî mezhebi tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmesi kocanın gaipliği, evlilik içi şiddet ve çok eşlilik gibi durumlarda bazı sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Mecmularda yer alan pek çok fetva tefvîz-i talâkın bu sorunların mezhep içinde giderilmesine hizmet ettiğini göstermektedir. Osmanlı fetvalarında boşama yetkisini devretmek üzere genellikle "İrâdetin elinde olsun" ifadesi kullanılır. Müftüler devredilen yetkinin boşama hükmü meydana getirmesi için kabulün zamanında ve uygun lafızlarla yapılmasını önemle vurgularlar. Yetki devrinin mezhep sınırları içinde halletmek üzere en fazla yöneldiği sorun kocanın gaipliğidir. Yolculuğa çıkmak üzere olan birçok kişi karısına söz verdiği süreye kadar dönmezse boşama yetkisini kullanabileceğini söyler. Bazı kadınlar kocalarının nikâhtan sonra yeni bir eş almasına mani olmak için boşama yetkisinin kendilerine tevdi edilmesini şart koşar. Boşama yetkisi evlilik içi şiddete uğrama endişesi bulunan kadınlar tarafından da talep edilir. Temel veri kaynağı olarak müftülere bizzat sorulmuş fetvaları kullanan bu çalışmanın literatürdeki mevcut doktrin incelemelerini tarihsel hukuk uygulamaları yönünden geliştireceği ve tamamlayacağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Aile Hukuku, Tefvîz-i Talâk, Fetva, Müftü, Mezhep İçi Çözüm Yolu

ABSTRACT

This study focuses on the provisions of the tafwīz al-talaq as reflected in the fatwas and the function of the tafwīz al-talaq as a remedy within the madhhab in Ottoman family law. It aims to demonstrate the practical forms of the tafwīz al-talaq, which is the husband's delegation of the right to

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

divorce his wife, and describe the functions it performed as an intra-madhhab way of resolving some family law problems. The strict implementation of Ottoman family law by the Hanafi madhhab has caused some problems in some cases, such as the absence of the husband, domestic violence, and polygamy. Numerous fatwas in the collections indicate that the delegation of the right to divorce serves to solve these problems within the madhhab. In the Ottoman fatwas, the phrase "Let your will be in your hand" is generally used to delegate the right to divorce. Muftis emphasize that the wife should accept and exercise the authority on time using appropriate words so that the delegated divorce leads to the separation. The most common problem that the delegation of the right to divorce solves within the boundaries of the madhhab is the absence of the husband. Many husbands who are about to go on a journey tell their wives that if they don't come back by the promised time, their wives may exercise the right to divorce. In some cases, women require that the right to divorce be delegated to them to prevent their husbands from remarrying. In other instances, the right to divorce is requested by women who are worried about marital violence. This study, which uses the fatwas as the main data source, will improve and complement the extant doctrinal studies in the literature on historical family law practices.
Keywords: Ottoman Family Law, Tafwīz al-Talaq, Fatwa, Mufti, Intra-Madhhab Remedy

EXTENDED ABSTRACT

It is widely known that Ottoman legal life was largely controlled by the Hanafi madhhab. Fatwas and court decisions indicate that the madhhab was practiced very strictly since the second half of the 16th century in Anatolia and Rumelia. This strict practice has caused some problems in various fields of law, especially in family law. The Ottoman woman who does not have the right to divorce and has very limited power to file a divorce case, suffered from adverse marital situations, such as absence of the husband and failure to provide alimony, the husband being too ill to fullfil the requirements of the marriage, violence perpetrated by the husband on the wife, and the husband remarrying. At the beginning of the 20th century, there were attempts to resolve these problems by implementing the opinions of other madhhabs. However, in the Hanafi legal tradition, there were already some remedies to solve these problems. The tafwīz al-talaq, which is the delegation by the husband of the right to divorce to his wife, is one of the most widely used remedies. This study focuses on the provisions on tafwīz al-talaq as reflected in the fatwas and the performance of the tafwīz al-talaq as a legal remedy within the madhhab. This study aims to demonstrate the practical forms of the tafwīz al-talaq and to describe its functions as an intra-madhhab way of resolving some family law problems. Numerous fatwas in the collections indicate that the tafwīz al-talaq has practical importance in the daily legal life. The most common form for the delegation of the right to divorce that is used in the Ottoman fatwas is al-amr bi al-yad. This form is often expressed as "İradetin elinde olsun," which means "Let your will be in your hand." The Ottoman muftis state that the husband cannot withdraw the right to divorce that he delegates, and the wife who exercise the right to divorce can receive her dowry. The woman has no obligation to exercise the authority to divorce transferred to her. Certainly, in many fatwas, it is noticed that the woman does not exercise her authority to divorce. In the fatwas, it is stated that the women should exercise of the authority to divorce with the suitable formulas in terms of quality and

quantity. A constant reminder is that the power to divorce should be exercised timely. These constant reminders indicate that there are common problems in the exercise of the power of the delegated divorce.

Many fatwas in the collections indicate that tafwīz al-talaq has been used as a solution in some family law problems arising from the strict practice of the Hanafi madhhab. The most common problem that fatwas tend to solve is the absence of the husband. In the Hanafi/ Ottoman family law, the husband's absence or failure to provide alimony is not a ground for divorce. The woman can apply to the court for alimony. However, she cannot remarry unless she receives news of the death her husband or a divorce. Women were able to apply to Shāfii judges for divorce owing to the absence of alimony but only until the first half of the 16th century. Morever, the divorce oath played an important role in the elimination of grievances. The husband who was about to go on a journey, took an oath that his wife would be divorced if he did not come back until a certain time. If the deadline had arrived and the husband had not returned, his wife was considered divorced. In addition, numerous fatwas in the collections mention that some husbands who were about to go on a journey transferred the right to divorce to their wives, contingent on not returning within a certain period. When the period expires and the husband had not returned, the wife may exercise the right to divorce. However, in many fatwas, it is observed that the delegations become null and void owing to the inability of the women to timely exercise their right to divorce. In the Ottoman family law, some women who are worried about their husbands remarrying request the power to divorce even before the marriage. The woman who obtains such power may exercise it if her husband enters into a new marriage. In some instances, the delegation of the authority to divorce is requested by women who are concerned about marital violence. This request is not surprising in a legal system that does not consider marital violence as a ground for divorce. Further, some women request the right to divorce before the marriage, with a provision that they may exercise it if they are not happy with the marriage or whenever they wish. In such cases, the already fragile marital union becomes twice as fragile owing to the one-sided, groundless, and the verbal right of divorce given by the husband to his wife.

Giriş

Osmanlı hukuk hayatının öğretim, fetva ve kazadan oluşan en temel alanlarında büyük ölçüde Hanefî mezhebinin hâkim olduğu bilinmektedir. Bilhassa on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hanefî hukuk yorumu Anadolu ve Rumeli'de resmi mezhep görünümündedir. Fetva literatürü ve mahkeme kararları mezhep hukukunun tavizsiz ve inhisarcı bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Bu hukuk siyaseti başta aile olmak üzere hukukun çeşitli alanlarında ortaya çıkan sorunların mezhep içi-dışı farklı görüşlerle halledilmesini zorlaştırmıştır. Hâkim hukuk yorumunun kocanın gaip/mefkud oluşu, evliliği sürdürmesine mani bir hastalığa yakalanması ve aile içi şiddet gibi sorunlarda evlilik bağını korumaya odaklanması kadınların hukukunu yeterince gözetmemesine neden olmuştur. Yirminci yüzyılın başlarında mezkur sorunları çözmek üzere bazı girişimlerde bulunulmuş; özellikle diğer mezheplerin içtihatlarından faydalanmak suretiyle hazırlanan ve çok kısa bir süre yürürlükte kalan Hukuk-i Aile Kararnamesi'nde kadınların kendi inisiyatifleriyle evlilik birliğini sona erdirme yolları artırılmıştır. Aslında Hanefî hukuk geleneği zikredilen sorun alanlarında kullanılmak üzere bazı yollar geliştirmişti: Mevcut ya da muhtemel bazı sorunlara karşı kadınlar Şâfiî bir kadıya tefrik davası açabilir, kocasından talâk yemini talep edebilir ya da boşama yetkisini kendisine devretmesini (tefvîz-i talâk) isteyebilirdi. Bu çalışma Osmanlı müftülerine bizzat sorulan fetvalardan hareketle aile hukuku sorunlarının giderilmesinde mezhep içi bir yol olarak kullanılan tefvîz-i talâka odaklanmaktadır. Amaç kocanın boşama yetkisini karısına devretmesi anlamına gelen tefvîz-i talâkın Osmanlı toplumundaki/fetvalarındaki görünümlerini betimlemek ve aile hukuku sorunlarının giderilmesinde mezhep içi bir yol olarak oynadığı rolü göstermektir. Müftülere bizzat sorulmuş tarihsel belge niteliğindeki fetvaları veri kaynağı olarak kullanan bu çalışma tefvîz-i talâkın geçmişte aile hukuku sorunlarının giderilmesinde oynadığı rolü göstermesinin yanında günümüzde sahip olduğu potansiyele işaret etmesi yönünden de önemlidir.

Osmanlı aile hukukunda kocanın tek taraflı irade beyanıyla karısını boşama yetkisi bulunmaktadır. Ancak koca nikâh sırasında veya daha sonra boşama yetkisini karısına devredebilir. Bu yetki devrine tefvîz-i talâk denilmektedir.[1] Tefvîz-i talâk kapsamında meydana gelen ayrılık her ne kadar kadın tarafından gerçekleştirilmiş görünse de sebebi yine koca tarafından meydana getirildiği için talâk kabul edilir.[2] Osmanlı fetva mecmualarında tefvîz-i talâk konusu klasik fıkıh kitaplarının bir yansıması olarak talâk bölümünde ele alınır ve bazen *et-tefvîz* ama daha çok *el-emru bi'l-yed* alt başlığını taşır. İlgili fetvalar tefvîzin çoğu kez şarta bağlı olarak yapılması ve yemin manası içermesi nedeniyle bazen ta'lik başlığı altında bulunur.[3]

1 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhıyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976), 2/258; Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 114. Tefvîzin kelime ve terim anlamları için bk. Abdüssamet Bakkaloğlu, "Tefvîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/310-311; Menderes Gürkan, "İslâm Aile Hukukunda Karıya Tanınan Boşama Yetkisi: Tefvîzü't-Talâk", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (2011), 278-281.

2 Mahmud Esad Seydişehrî, *Kitâb-ı nikâh ve talâk* (Dersaâdet: Matbaa-i Hayriyye, 1326-1328), 137.

3 Mesela bk. Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr fî beyân-i gumûzi'l-esrâr* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 114b-129b.

Zaten kocanın boşamayı karısının belli şeyi yapma(ma)sına bağladığı durumlarda ta'lik fiilen tefvîz olarak işlev görür. Evlilik birliğini sonlandırmak isteyen kadının şartı gerçekleştirmesi yeterlidir.[4] Fakat tefvîzin her zaman ta'lik suretinde yapılmaması ve boşamanın değil boşama yetkisinin devrini ifade etmesi ayrı bir başlık altında düzenlenmesini gerektirmiştir. Osmanlı fetvalarında boşama yetkisi genellikle *emir bil-yed* formülünün tercümesi olan "İrâdetin elinde olsun" ifadesiyle devredilir ve daha çok yolculuğa çıkmak üzere olan koca tarafından kullanılır. Fetvanın mahkeme süreçleri ile olan yakın irtibatı aynı durumun mahkeme kayıtları hakkında da geçerli olabileceğini düşündürür. Nitekim Mehmet Akif Aydın mahkeme defterlerinde tefvîzin daha ziyade bu amaçla kullanıldığını gösteren kayıtlara rastladığını; yolculuğa çıkmak üzere olan kocanın ölüm veya başka sebeplerle dönmeme ihtimaline karşı eşine boşama yetkisi verdiğini ifade etmektedir.[5] Bununla birlikte mecmularda evlilik içi şiddet gibi diğer bazı aile hukuku sorunlarında da tefvîz-i talâka başvurulduğunu gösteren pek çok fetva bulunmaktadır.

Tefvîz-i talâkın hukuki çare olarak kullanılması sadece Osmanlı dönemi hukuk uygulamalarına özgü değildir. Tefvîzin Osmanlı öncesi-dışı Müslüman toplumlarda da hukuki bir çare olarak kullanıldığına *Hulâsatü'l-Fetâvâ* ve *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* gibi mecmualarda yer alan fetvalar işaret etmektedir. Mezkur mecmuaların tefvîz bahsinde kocanın eşine fiziki şiddet uygulaması ve gaip olmasıyla ilgili meseleleri ele alan iki alt başlığın bulunması dikkat çekicidir.[6] Bu mecmuaların açık ve devamlı tesiri altında bulunan Osmanlı müftüleri kendi zamanlarında tefvîz-i talâkın aile hukuku sorunlarının halledilmesindeki rolünü tasvip etmiştir. Onların tefvîzle ilgili sorulara verdiği cevaplar mezkur tasarrufun sadece Osmanlı hanedan düğünleriyle sınırlı kalmadığını[7] ve toplumda hiç de istisnai olmayan bir tatbik alanı bulduğunu göstermektedir.[8] Bununla birlikte evlilik birliği içinde bir tür malik konumunda olan kocanın hâkimiyetini tehdit etmesi[9] ve kadının zayıf yapısı yüzünden boşama yetkisini doğru kullanamayacağını ileri süren

4 Şeyhülislâm Hocazâde Esad Efendi'nin (ö. 1034/1625) bir fetvası ta'likin evlilik birliğini sonlandırmak isteyen kadınlar tarafından adeta fiili tefvîz gibi kullanıldığını gösterir. Fetvada anlatılana göre bir kişi eşlerine falan yere varıp falanca kişinin kızı veya karısıyla konuşurlarsa kendisinden üç talâk boş olmalarını söyler. Kadınlar daha sonra o yere gidip "talâk mukarrer olsun" diye o kadınlarla konuşurlar. Koca o kadınlarla neden konuştuklarını sorunca "Senden boş olmak için varıp mükâleme eyledik" derler. Şeyhülislâm bu durumda kadınların boş olduğunu ifade eder. Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277), 21b-22a.

5 Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 114.

6 Bk. İftiharüddin Tâhir b. Ahmed el-Buhari, *Hulâsatü'l-Fetâva* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 0673), 102b-105a; Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (*el-Fetâva'l-Hindiyye* kenarında, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye, 1310), 4/227-243. Benzer meselelere bazı klasik fıkıh kitaplarında rastlamak da mümkündür. Bk. Zeynüddin Zeyd b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dakaik* (Beyrut: Şirketü Alâüddin, t.y.), 3/344-346.

7 Sabri Şakir Ansay, "Aile Hukuku", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2-3 (1952), 30; Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 115-116.

8 Bu nedenle tefvîz-i talâkın "Osmanlı dönemindeki istisnalar dışında uygulamada pek az görüldüğü" (Halil İbrahim Acar, *İslâm Aile Hukuku* [İstanbul: Ensar Yayınları, 2017], 295) yargısının tashih edilmesi gerekir.

9 Hukuk geleneğinde kadının tefvîz kapsamındaki meclis muhayyerliği kölenin azat olma hususundaki meclis muhayyerliğine benzetilir. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.), 6/211. Adeta köleye kendi kaderini tayin etme hakkı vermek gibi mamelekte azalmaya neden olabilecek öngörülemez bir durum söz konusudur.

geleneksel anlayış[10] nedeniyle uygulama alanı daralmış olmalıdır. Koca boşama yetkisini karısına tefvîz ederek otoritesini zayıflatmak ve aile birliğini olduğundan daha kırılgan hâle getirmek istemeyecektir.[11] Literatürde yer alan çalışmalar konunun genellikle İslâm hukukundaki yerini ele alan doktrin incelemeleridir.[12] Konunun Osmanlı dönemi fetvalarındaki hükümlerini ve mezhep içi çözüm yolu olarak işlevini ele alan bu çalışma literatürdeki mevcut incelemeleri tarihsel hukuk uygulamaları yönünden geliştirecek ve tamamlayacaktır.

1. Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri

Osmanlı aile hukukunda tefvîz-i talâkın *tahyir*, *emir bil-yed* ve *meşiyet* şeklinde üç ayrı formülü bulunmaktadır. Koca "Nefsini ihtiyar et" veya "Sen muhayyersin" gibi ifadelerle karısını boşanma hususunda serbest bırakabilir (*tahyîr*); "İraden elinde olsun" veya "İş senin elindedir" diyerek boşanma konusunda yetkilendirebilir (*emir bil-yed*) ya da "Dilersen kendini boşa" (*meşiyet-i sarîha*) veya "Kendini boşa" (*meşiyet-i zımniyye*) diyerek boşanmayı isteğine bırakabilir. Sonlarına muhtelif kayıtların eklenmesiyle çok farklı şekiller ve hükümler alabilen bu formüllerden ilk ikisi kinaye, sonuncusu sarihtir. Bu nedenle -Hanefîlerin redde veya azarlamaya ihtimali olmayan kinevi lafızlar içinde gördüğü[13]- ilk iki formül kocanın karısından hoşnut olduğu hallerde (*rıza*) tefvîz niyeti bulunmadan hüküm ifade etmez. Kocanın kızgın olduğu (*gazab*) veya tarafların boşanma hakkında konuştuğu (*müzakere-i talâk*) durumlarda mevcut hâlin delaletine bakılarak kazaen tefvîzin gerçekleştiğine hükmedilir. Formüller kinevi olduğu için tefvîz edilen boşama bâin niteliklidir. Sonuncu formülün sarih olması salt telaffuz edilmesiyle ric'î boşama yetkisinin tefvîz edilmesini gerektirir.[14]

Hanefî hukuk yorumuna ait yukarıdaki kuralların Osmanlı müftüleri tarafından aynen dikkate alındığı görülür. Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) bir kimsenin talâk zikretmeden

10 Bk. Nihat Dalgın, *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001) 81-85. Bu varsayımda kocanın talâk yetkisini daha doğru kullanabileceği ima edilmektedir. Ne var ki mecmularda kocanın sorumsuzca yaptığı talâk yemini sebebiyle evlilik birliğini gereksiz/zamansız bir şekilde sonra erdirdiği ve karısını hülleye mecbur bıraktığını gösteren sayısız fetva pratikteki gerçekliğin farklı olduğunu göstermektedir.

11 Tefvîz-i talâkı İslâm hukukunun kadınlara verdiği bir ruhsat olarak gören Ömer Nasuhi Bilmen talâk yetkisinin sadece kocaya ait oluşunu kendi bakış açısına uygun görmeyen bir kadının evlilik sırasında kendinin de boşama yetkisi bulunmasını şart olarak dermeyan edebileceğini ve mezkur yetkiyi almadıkça nikâhtan kaçınabileceğini ifade eder. Fakat kadınların bu ruhsattan istifade etmelerinin kendileri için çoğu kez yarardan ziyade zarar doğuracağı gerekçesiyle tasvip ve tavsiye edilmesini uygun bulmaz. Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, 2/220. Müellifin endişe ettiği husus kocanın tek taraflı, sebepsiz ve sözlü olarak kullanılabilir olması yönüyle evlilik birliğini zaten tehdit etmekte olan boşama yetkisinin salt eşitlik gayesiyle kadınlara tefvîz edilmesi hâlinde tehdidin daha fazla büyüyecek olmasıdır.

12 Tefvîz üzerine yapılan tez ve makale türlerindeki bazı çalışmalar şunlardır: Rukıye Karapıçak, *Tefvîz-i Talâk* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Esma Abdullah Tabbâsî, *Ahkâmu't-tefvîz fi't-talâk fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Gürkan, "İslâm Aile Hukukunda Karıya Tanınan Boşama Yetkisi", 275-310. Ayrıca İslâm Hukuku, İslâm Aile Hukuku, el-Ahvâlü'ş-şahsiyye, ez-Zevac ve't-Talâk gibi isimler taşıyan pek çok çalışmada tefvîz konusu standart bir alt başlık olarak incelenmektedir.

13 Seydişehrî, *Kitâb-ı nikâh ve talâk*, 158-160.

14 Süleyman b. Veli Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1292), 1/254; Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtar şerhi Tenvîri'l-Ebsar*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 2004), 4/552-553; Seydişehrî, *Kitâb-ı nikâh ve talâk*, 163; Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, 2/258.

"İhtiyarın elinde olsun" dediği karısının şer'an boş olup olmayacağını soran kişiye "nefsini boşadıysa olur ve illâ olmaz" cevabını verir.[15] Zira formül zaten kinevi olduğu için talâk lafzını içermesi beklenmez; kocanın niyetine veya zahir-i hâle dayalı olarak hüküm ifade eder. Belli ki Şeyhülislâm kocanın mezkur ifadeyi tefvîz niyetiyle söylediğini varsaymaktadır. Hocazâde Esad Efendi (ö. 1034/1625) bir fetvasında kocanın "İrâdetin elinde olsun" şeklindeki icabının aynı mecliste karısı tarafından "Nefsimi senden tatlîk ettim" denilerek kabul edilmesi hâlinde -koca talâka niyet etmişse- boşamanın meydana geleceğini belirtir.[16] Bir diğerinde kocasının talâk niyetiyle kendisine yönelttiği "İrâdeti elinde olsun" sözüne vakıf olan kadının hemen boşamayı seçtiğini söylemesi hâlinde -kocası bâin talâka niyet etmişse- bâin talâk boş olacağına fetva verir.[17] Aslında kocanın kinevi sözü boşamanın ric'î olduğunu gösteren bir karine içermediği için zaten bâin boşama ifade edecektir. Görünüşe göre Esad Efendi'nin bâin talâk için niyet şartını ayrıca zikretmesi kocanın üç talâka niyet etmesi ve karısının yetkiyi o şekilde kullanması hâlinde üç talâkın da meydana gelebilecek olmasından kaynaklanır.[18] Yine kocanın "İrâdetin elinde olsun" dediği karısı evden çıkıp gittikten sonra muradının talâk olmadığına yemin etmesi durumunda boşama meydana gelmez.[19] Zira rıza hâlinde kinevi bir lafız ancak boşama niyeti varsa hüküm ifade eder ve kalple ilgili bir mesele olan niyette kocanın beyanı esas alınır. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (ö. 1068/1658) ve daha sonraki birçok müftü tarafından zikredilen bir fetvaya göre *müzakere-i talâk* esnasında karısına "İrâdetin elinde olsun" diyen kişinin karısı aynı mecliste kendini boşarsa ayrılık meydana gelir.[20] Belli ki müftüler tarafların talâk hakkında konuşuyor olmasını mezkur kinevi lafzın talâk niyetiyle söylendiği hususunda karine olarak kabul ederek hâlin delaletini esas almıştır. Menteşzâde Abdürrahim Efendi (ö. 1128/1716) bir kişinin gazap hâlinde "İrâdetin elinde olsun" şeklinde hitap ettiği karısının boşama yetkisini aynı mecliste kullanmaması hâlinde ayrılığın meydana gelmeyeceğini ifade eder.[21] Ayrılığın meydana gelmemesinde boşama niyetinin bulunmaması değil, yetkinin zamanında kullanılmaması etkili olmuş görünmektedir. Çünkü kocanın zikredilen kinevi ifadeyi sinirliyken söylemesi boşama niyetinin bulunduğuna dair bir karine olarak

15 Veli b. Yûsuf (Yegan) el-İskilibî, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 151), 103a; Çorlulu Sinan b. Ramazan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 3407, 78b.

16 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü, 157), I*,* 39a; *Fetâvâ-yı Müntehabe*, 24a.

17 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, II, 5b-6a; *Fetâvâ-yı Müntehabe*, 24b.

18 Mevkûfatî Mehmed Efendi, *Mülteka Tercümesi Mevkûfât* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1312), 1/260; Şeyhîzâde Damad Abdurrahman Gelibolulu, *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016), 2/46-47; Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, 2/263.

19 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, II, 5b; *Fetâvâ-yı Müntehabe*, 24b.

20 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1048), 15b; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311), 77; Debbağzâde Numân Efendi, *Fetâva'n-Nu'mâniyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1080), 44a; Manisalı Evliyâzâde Ali b. İbrahim, *Melceü'l-müftîn fî vâkıâti'l-müsteftîn* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 3218), 116b; Çeşmizâde Efendizâde Mehmed Hâlis, *Hulâsatü'l-ecvibe* (İstanbul: Derviş Matbaası, 1325), 56.

21 Menteşzâde Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûre, 1243), 1/227.

değerlendirilmektedir. Nitekim Abdüsselâm Efendi'ye (ö. 1259/1843) göre gazap hâlinde karısına talâk zikretmeksizin "İrâdetin elinde olsun" diyen kişinin karısı o mecliste boşama yetkisini kullanırsa şer'an ayrılık meydana gelmez.[22]

Osmanlı fetvalarında kocanın boşama yetkisini genellikle emir bil-yed formülüyle karısına devrettiği ve formülü doğrudan (*müneccez*) ya da şarta bağlı olarak (*muallak*) "İrâdetin elinde olsun" şeklinde ifade ettiği görülür. Emir bil-yedin diğer iki formüle göre daha fazla kullanılmasının muhtemel nedenleri kıyasen ve istihsanen boşama yetkisini temlik ifade etmesi ve bâin boşamaya sebep olmasıdır. Diğer formüllerden tahyirin boşama tasarrufuna uygun olmadığı gerekçesiyle kıyasen talâk ya da temlik meydana getirmediği ve sadece sahabe icmâından dolayı istihsanen temlik kılındığı düşünülmektedir.[23] Aslında fakihler emir bil-yed ve tahyir formüllerinin iki fark dışında aynı olduğunu yazarlar. Farklardan biri tahyirin üç talâka niyet etmeye uygun olmaması, diğeri icap veya kabulde *nefs* kelimesini (nefsini ihtiyar et – nefsimi ihtiyar ettim) ya da onun yerine geçebilecek başka bir kelime kullanmayı gerektirmesidir.[24] Fetvalarda bu farklara dikkat edilmek kaydıyla formüller "İrâdetin/ihtiyarın elinde olsun" ortak formunda birbirine yaklaştırılır. Diğer tefvîz formülü olan meşiyetin çok fazla kullanılmaması sarih olması sebebiyle daha çok ric'î talâka imkân vermesinden kaynaklanır. Boşama yetki devrini sarih bir şekilde beyan eden meşiyet formülü fetvalarda kendi başına nadiren kullanılır[25] ve daha çok diğer kinevi formülleri tasrih etmek için zikredilir. Birçok Osmanlı müftüsü tarafından nakledilen bir fetvada boşama yetkisini karısına tefvîz etmek isteyen kocanın "İrâdetin elinde olsun, istersen üç talâk boş ol' ifadesini kullandığı görülür.[26] Başka bir fetvada kocanın karısına gönderdiği mektubun "İrâdetin elinde olsun, istersen nefsini tatlîk eyle" ibaresini içerdiği belirtilir.[27] Görüldüğü üzere meşiyet formülleri bir yandan kinevi bir ifade olan emir bi'l-yedle tefvîz kastedildiğini açıklamakta, diğer yandan devredilen boşamanın sırasıyla üç ve bir olduğunu beyan etmektedir.

Osmanlı fetvalarında "İrâdetin elinde olsun" ifadesi doğrudan boşama anlamında da kullanılabilmektedir. Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743) tarafından

22 Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm* (Kütahya: Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 154), 46b-47a.

23 Serahsî, *el-Mebsût*, 6/210-211, 221; Fahrüddîn Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313), 2/220, 222; Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/255; Mevkûfatî, *Mülteka Tercümesi*, 1/257. Diğer yandan İbn Nüceym ihtiyar lafzıyla tefvîzde sahabe icmâı bulunduğu için şarihi olduğu *Kenzü'd-dekaik*'de emir bil-yede takdim edildiğini ifade etmektedir. İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/342.

24 Alâüddin Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 3/118; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/342; Bazen sadece bu farklardan birincisi zikredilmektedir. Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/221; Ebü'l-Feth Zahirüddin Abdürreşid b. Ebi Hanîfe el-Velvâlicî, *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*, thk. Mikdad b. Musa Firyevî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/95.

25 Abdürrahim Efendi'nin meşiyet formülü içeren bir fetvası şöyledir: "Zeyd Hind'i tezevvüc ettikte 'in şi'ti tallikî nefseki' deyip bâde zaman Hind nefsini tatlîk eylese talâk vâki olur mu? el-Cevâb: Ol mecliste etti ise olur" (*Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 227).

26 Karaçelebizâde, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*, 15b; Minkârîzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854), 107a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 77; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/226; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 116b; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe*, 56.

27 Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye mea'n-nukûl* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266), 76.

verilen ve daha sonra *Cerîde-i İlmiyye*'de zikredilen bir fetvaya göre "İrâdetin elinde olsun" ifadesinin emir bil-yed manasında olmayıp boşamada müteâref olduğu bir beldede mezkur ifadeyi *müzakere-i talâk* esnasında karısına söyleyen kişi onu bâin talâkla boşamış olur. Bu surette ne kocanın niyeti aranır ne de karısının o mecliste kendini boşaması gerekir.[28] Çünkü tarafların talâk hakkında konuşmaları kocanın boşama niyeti bulunduğuna dair karine olarak değerlendirilmek suretiyle hâlin delaleti esas alınmıştır. Boşama tek taraflı bir tasarruf olduğundan dolayı mezkur ifadenin boşama anlamında kullanıldığı durumlarda hükmün meydana gelmesi için ilave bir işleme gerek yoktur.

Tefvîz kapsamında yetkisini kullanmak isteyen bir kadın nitelik yönünden arzu ettiği boşama hükmünü elde etmek için icap formüllerini uygun şekilde kabul etmelidir. Bunun için kabulden önce kocasını tercih ettiğini ve yetkiyi kullanmayacağını beyan etmemiş olması gerekir.[29] Mevlânâ Molla Arab (ö. 901/1496) kocanın "İhtiyarın elinde olsun" icabına karısının "Ben nefsimi senden boşadım" ya da "Ben nefsimi bâin talâk boşadım" cevabı vermesi hâlinde bâin boşamanın meydana geleceğini belirtir.[30] Ebussuûd Efendi bir kimsenin karısına "İrâdetin elinde olsun" demesi üzerine karısının "Ben kendim boşadım" deyip gitmesi veya kocasına "Sen bâin talâk ol" şeklinde cevap vermesi hâlinde boş olmayacağını ifade eder.[31] Fetvanın başka bir versiyonunda Şeyhülislâm "Hind nefsin[i] boşamadı ise olmaz" cevabını vermektedir.[32] Kadının ilk cevabında nefsimi/kendimi yerine *kendim* sözcüğünü kullanmış olması "Ben kendim [seni] boşadım" ya da "Ben [nefsimi] kendim boşadım" gibi anlamların çıkarılmasına imkân vermektedir. Kadının ikinci cevabı kocayı boşamanın mahalli olarak konumlandırdığı için muteber değildir.[33] Şeyhülislâm Hâmid Efendi (ö. 985/1577) kocanın karısına sövüp kötü konuştuktan sonra sarhoşken "İrâdetin elinde olsun" demesi ve kadının da talâka niyet edip "Kabul ettim, seni bana gerekmez" cevabını vermesi hâlinde boşamanın gerçekleşmeyeceğini ifade eder.[34] Boşamanın gerçekleşmemesinin sebebi görünüşe göre kadının kendisine tefvîz edilen boşama yetkisini uygun bir lafızla kabul etmemiş olmasıdır. Hocazâde Esad Efendi'nin bir fetvasında kocanın karısına "Eğer sen mülk menziline gidersen irâdetin elinde olsun" deyip yolculuğa çıktığı, kadının mezkur şartı gerçekleştirdiği ama kendi tasarrufunda olan boşama yetkisini kullanmadan yeni bir evlilik yaptığı görülmektedir. Şeyhülislâm "İhtiyar-ı şer'î bulunmadıysa" kocanın karısını yeni eşinden tefrik edebileceği

28 Yenişehirli Abdullah b. Mehmed Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1583), 33a-b; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 116b; İsmail Cebeci, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 148.

29 Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr*, 121b.

30 Mevlânâ Molla Arab, *Fetâvâ-yı Mevlânâ Arab* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 585), 57b, 58b.

31 Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ*, 103b; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 78b.

32 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1028), 45b.

33 Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 6/214.

34 Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067), 36a.

görüşündedir.[35] Birçok müftü tarafından zikredilen bir fetvaya göre kocanın "İrâdetin elinde olsun" icabına karısının aynı mecliste "Ancak gönlün bilir" şeklinde cevap vermesi ve başka bir şey söylememesi ayrılık meydana getirmez.[36] Bu cevap tefvîz edilen boşama yetkisi için uygun bir kabul değildir. Kadın belki de kocasının talâk yetkisini kendisine temlik ettiğini değil, doğrudan kullandığını düşünmektedir. Yine birçok müftü tarafından nakledilen bir fetvaya göre kocanın boşama yetkisini "İrâdetin elinde olsun" diyerek tefvîz ettiği karısı aynı mecliste sükut edip hiçbir şey söylemezse salt kocanın ifadesiyle boşama meydana gelmez.[37] Zira mezkur ifadenin doğrudan boşama anlamında müteâref olduğu belirtilmemiştir ve tefvîz kapsamında boşama hükmünün meydana gelmesi için gerekli olan kabul hiç bulunmamıştır.

Tefvîz kapsamında kullanılan boşama yetkisinin nicelik yönünden muteber olması için de kabulün formüle uygun olması lazımdır. Emir bil-yed formülüyle tefvîzde bulunan koca üç talâka niyet etmiş olabileceği için karısı elindeki yetkiyi üç talâk olarak tasarruf edebilir. Ebussuûd Efendi, bir kadının "Eğer bir yıla değin sıladan gelmez isen irâdetim elimde olsun mu?" şeklindeki icabını kabul eden kocanın daha sonra bir yıla kadar gelmemesi hâlinde kendisini üç talâk boşayıp boşayamayacağı sorusuna "Bir yıl tamam oldukta te'hîr etmeyicek olur" cevabını vermektedir.[38] Şeyhülislâm tefvîz formülünde üç talâkın zikredilmemesine rağmen kadının kendini üç talâkla boşamasını muteber kabul etmektedir. Zira mastar olan emir kelimesi umuma ve hususa ihtimali bulunan bir cins olduğundan dolayı koca emir bil-yed suretiyle yaptığı tefvîzde malik olduğu boşama yetkisinin cinsini/tamamını temlik etmek üzere üç talâka niyet edebilir.[39] Belki de kadın fetvada zikredilmemiş olsa bile kocanın tefvîzde üç talâka niyet ettiğini bilmektedir ve Müftü bu durumdan haberdardır. Fakat koca tek boşamaya niyet etmişse o zaman kadının yetkisi tek bir talâk hakkında geçerli sayılacaktır.[40] Tahyir formülüyle tefvîz edilen boşama yetkisi sadece bir talâk olarak kullanılabilir. Bazı fetvalarda zikredildiği üzere kocanın "İhtiyarın elinde olsun" hitabına cevaben "Nefsimi üç talâk ihtiyar ettim" diyen karısı üç değil, koca boşamaya niyet etmişse sadece bir talâk boşanmış olur.[41] Zira evlilik bağından kurtuluşu haber veren ihtiyar lafzı boşamanın muhtelif mahiyetleri hakkında çeşitlilik kabul etmediği için üç talâka veya ric'î talâka niyet etmeye uygun değildir; hüküm

35 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, II*,* 5a.

36 Karaçelebizâde, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*, 15b, 15b; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, 107a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 77; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 116b; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe,* 56.

37 Karaçelebizâde, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*, 15b, 15b; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 77; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/227; Debbağzâde, *Fetâva'n-Nu'mâniyye*, 44a; Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*, 46b; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 116b.

38 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, 61a; Veli b. Yûsuf el-İskilibî, *Mecmau'l-fetâvâ*, 103a; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 78b.

39 Serahsî, *el-Mebsût*, 6/221-222; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/220; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/342; Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, 2/263.

40 Seydişehrî, *Kitâb-ı nikâh ve talâk*, 168.

41 Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116), 33a; *Mecmûa'tü'l-fevâid ve'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914), 53a; Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*, 47a.

tek bir bâin talâk hakkında sabit olur.[42] Zaten muhayyer bırakılan bir kadının ric'î talâkı ihtiyar etmesi maksada uygun olmaz; tek bir bâin talâkla amacına ulaşabileceği için üç talâka niyet etmesi de gereksizdir. Formülün inşai olarak birden fazla tekrar edilmesi hâlinde muhayyerlik birden fazla talâk için geçerli olabilir. Karısına üç kere "İhtiyarın elinde olsun, çık git" diyen kişinin talâka niyet etmesi ve karısının üç talâkı ihtiyar edip derhal çıkıp gitmesi hâlinde üç talâk boşama meydana gelir.[43] Ancak kocanın üç kez art arda ihtiyarının elinde olmasını söylediği kadın nefsini boşadığını ya da nefsini tek bir talâkla ihtiyar ettiğini söylerse tek bir talâk meydana gelir.[44]

Tefvîz kapsamında boşama yetkisini kullanmak isteyen kadın uygun lafızların yanında doğru meclisi/zamanı da seçmelidir. Tefvîzle ilgili fetvalarda yetkinin doğru mecliste/zamanda kullanılması gereği en fazla vurgulanan kurallar arasında yer alır. Hanefî fakihlere göre tefvîz -vekilin/kadının kendi nefsi için tasarrufu caiz olmayacağından tevkil değil[45]- temlik ifade eder ve tıpkı alışverişte olduğu gibi mecliste kabul edilmelidir. Fakat alışverişten farklı olarak ta'lik manası içerdiği için kabulün kocanın huzurunda olması zorunlu değildir.[46] Meclis ayağa kalkmak veya çıkıp gitmek gibi hakikaten ya da redde delalet eden başka bir işle meşgul olmak gibi hükmen sona ermedikçe kabul muhayyerliği devam eder.[47] Vakit yönünden umum ifade eden bir edatla yapılan tefvîzin belli bir meclisi yoktur; kadın her ne zaman dilerse kabulde bulunabilir.[48] Ancak umum ifade eden edatlardan uzak bir şekilde mutlak olarak yapılan tefvîz işitildiği ya da öğrenildiği mecliste kabul edilmelidir. Bu kural nedeniyle Şeyhülislâm Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi (ö. 1053/1644) boşama yetkisi tefvîz edilen bir kadının yetkisini aynı mecliste değil de birkaç gün geçtikten sonra kocasına incinip başka bir mecliste kullanması hâlinde ayrılığın meydana gelmeyeceğine fetva verir.[49] Aynı kural Abdürrahim Efendi'nin vefat etmeden birkaç gün önce kocasının tefvîz-i talâkını sükutla karşılayan kadını mirasçı saymasını gerektirir.[50] Mutlak tefvîzde yetkinin o mecliste kullanılması gerektiği o kadar katı bir kuraldır ki Erzurum müftüsü Abdurrahman Efendi (ö. 1225/1810) kocanın tefvîzde bulunduğu karısını yetkisini kullanmadan cebren meclisten çıkarması hâlinde tefvîzin geçersiz hâle geleceğini ifade eder.[51] Zira meclisten zorla çıkarılırken bile yetkisini kullanabilecek olan kadın bunu yapmayarak

42 Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/220; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/337; Mevkûfatî, *Mülteka Tercümesi*, 1/257; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 2/43; Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, 2/263.

43 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, II*,* 5b; a. mlf., *Fetâvâ-yı Müntehabe*, 24b.

44 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, I, 32a.

45 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/254.

46 Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethü'l-kadîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 4/69-70; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/224.

47 Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 3/114; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/224; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/350; Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/254, 257; Mevkûfatî, *Mülteka Tercümesi*, 1/257; Seydişehrî, *Kitâb-ı nikâh ve talâk*, 164-165.

48 Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 3/115; Seydişehrî, *Kitâb-ı nikâh ve talâk*, 165-166.

49 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 30b.

50 Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe*, 57.

51 Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa Erzurumî, *Sefînetü'l-fetâvâ* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 1330), 1/116b.

yetkiden vaz geçtiğini göstermiştir.[52] Tefvîz muvakkat olduğunda boşama yetkisinin tayin edilen vakitte kullanılması gerekir; vakit geçtikten sonra yetki kullanılamaz hâle gelir. Bu nedenle kocanın "On güne dek irâdetin elinde olsun" dediği karısı on günün tamam olduğu mecliste boşama yetkisini kullanmayıp on birinci gün kullanırsa boşanmış olmaz.[53] Tefvîzin belli bir şarta ta'lik edildiği hallerde meclis kadının şartın gerçekleştiğini öğrendiği yerdir.[54] Bu nedenle kocanın "Eğer âhar zevcemden olan evlâdımı şu menzilime götürürsem irâdetin elinde olsun" dediği karısı daha sonra şartın gerçekleştiğini öğrendiği mecliste boşama yetkisini kullanırsa ayrılmış olur.[55] Mektup yoluyla yapılan tefvîzde meclis mektubun kadına ulaştığı ve okunduğu yerdir. Mektup unvanlı olur ve kadın mektubu aldığı yerde kabulde bulunursa boşama meydana gelir.[56] Tefvîzin haberci yoluyla yapıldığı hallerde meclis haberin kadına ulaştığı yerdir. Haberci kendisini gönderen kişinin sözünü -inşa eden değil- nakleden kişi olarak kabul edilir.[57] Bir fetvada zikredildiği üzere habercinin tefvîz haberini getirdiği yerde kadın boşama yetkisini kullanmazsa ayrılık meydana gelmez.[58]

Osmanlı fetvalarında tarafların muhâlea yoluyla boşandığı kimi durumlarda ayrılığın tefvîz kapsamında kadın tarafından gerçekleştirildiği görülür. Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasında anlatılana göre bir kişi karısını iki defa boşayıp tekrar nikâhladıktan sonra boşama yetkisini mehrinden ve iddet nafakasından feragat eden karısına devreder. Karısı hemen boşama yetkisini kullanır. Koca beş ay sonra boşama sırasında inşallah lafzını kullanarak istisna yaptığını söyler ve mahkemede yemin ederse eski karısının hâlâ nikâhlısı olduğuna karar verilebilir mi? Nâibin bu istikametteki kararı nafiz olur mu? Şeyhülislâm muhâleada istisna davası dinlenilmeyeceği gerekçesiyle böyle bir kararın batıl olacağı görüşündedir. [59] Bir kimse boşama lafzının sonuna hiç beklemeden ve duraksamadan asgari kendi duyacağı kadar inşallah gibi kesinliği ortadan kaldıran bir kelime eklerse boşama hükmü (diyaneten) oluşmaz. Mecmularda yer alan pek çok fetva kişilerin daha önce yaptıkları boşamaları bazen uzun zaman sonra istisna iddiasıyla geçersiz saymaya çalıştığını gösterir.[60] Ebussuûd Efendi'nin olumsuz cevabında kocanın istisna iddiasını beş ay sonra dile getirmiş olmasının oluşturduğu şüpheden ziyade muhâleada istisna davasının dinlenilmeyeceği kuralının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira muhâlea koca yönünden ıskat kabilinden bir yemin olarak görülse de karısı yönünden ivazlı bir akit

52 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/337.

53 Abdurrahman Efendi, *Sefînetü'l-fetâvâ*, 1/118a. Bu fetva Bezzâziyye'de yer alan "Koca karısına on güne kadar iraden elinde olsun derse boşama yetkisi karısının elinde olur ve on gün geçtikten sonra ortadan kalkar" ibaresinden esinlenmiş görünmektedir. Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/228.

54 Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 3/116.

55 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/243.

56 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, 47b; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 76; Debbağzâde, *Fetâva'n-Nu'mâniyye*, 44a.

57 Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 3/126; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 4/552.

58 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/227; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe,* 56.

59 Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ*, 96a-b.

60 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 31b, 40a, 54a; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 34b. Şeyhülislâm'ın benzer fetvaları için bk. *Mecmûatü'l-fevâid*, 43a.

mahiyetindedir.[61] İstisna ıskat kabilinden olan tek taraflı tasarrufların aksine muhâlea gibi ivazlı akitlerin inşasına zarar vermez. Ebussuûd Efendi'nin bir diğer fetvasında bir kişinin karısına hitaben yazdığı mektup "Mehrinden ve nafakasından ve sâir dâvasından ferâgat ederse ihtiyarı elinde olsun" ibaresini içermektedir. Kadın mektubun ulaştığı yerde kendini ihtiyar ederse bâin talâk boşanmış olabilecektir.[62] Şeyhülislâm'a ait başka bir fetvada anlatılana göre bir kişi karısına gönderdiği haberciyle eğer falan zamana kadar yanlarına gelmezse falanca kişiye yüz filori verip iradesinin elinde olmasını söyler. Kadın kocanın belirtilen zamana kadar gelmediğini görünce o kişiye yüz filori verip boşama yetkisini kullanır. Bu durumda koca o kişiden yüz filoriyi alabilir mi? Cevapta kadının belirtilen vakitte geciktirmeden kendini tercih etmiş olması hâlinde bâin talâk boşanmış olacağı ve kocanın muhâlea bedelini o kişiden alabileceği ifade edilmektedir.[63] Görüldüğü üzere kocanın muhâlea bedelini alabilmesi nihai olarak karısının boşama yetkisini zamanında kullanmış olmasına dayandırılmaktadır. Karısı yetkiyi zamanında kullanmışsa muhâlea geçerli ve muhâlea bedeli olan yüz filorinin koca tarafından alınması meşrudur.

Boşama yetkisinin devri kabul zamanına kadar kocanın üç boşama hakkında bir azalma meydana getirmese bile kabulden sonra boşama hakkında azalma olur. Yahyâ Efendi'nin bir fetvasında kocanın farklı zamanlarda iki defa tefvîz kapsamında boşandığı kadınla tekrar evlendikten sonra muhâlea yapması hâlinde hülle olmadan yeni bir evlilik yapamayacağı ifade edilir.[64] Öte yandan kendisine tefvîz edilen boşama yetkisini kullanan kadın -eğer muhâlea yoluyla ayrılmamışsa- mehrinden mahrum olmaz. Yapıştırma fetvaların yer aldığı bir mecmuada kocasının devrettiği yetkiyi kullanıp kendini bâin talâkla boşayan kadının mehrini talep edip alabileceği yazılıdır.[65] Zira ayrılık kadın tarafından gerçekleştirilmiş görünse de sebebi koca tarafından meydana getirilmiştir. Yine karısına boşama yetkisini devreden kişi daha sonra pişmanlık duyup yetkiyi geri alamaz. Bir fetvada boşama yetkisini karısına tefvîz eden kişinin daha sonra nadim olup rücu edemeyeceği belirtilir.[66] Bir diğerinde ifade edildiği üzere gerekçe tasarrufun tevkil değil, temlik mahiyetinde olmasıdır.[67] Gerçekten Hanefî müellifler katında tefvîzden sonra boşama yetkisinin geri alınamamasının, başka bir ifadeyle tefvîzin koca yönünden lazım oluşunun iki temel sebebinden biri tefvîzin temlik mahiyetinde olmasıdır. Boşama yetkisi tefvîzle herhangi bir kabule bağlı olmadan kadının mülkiyetine dâhil olur. Koca temlik ettiği yetki üzerindeki mülkiyet velayetini kaybeder; onu geri alamaz, geçersiz kılamaz ve kullanılmasına engel olamaz.[68] Rücu etmeye mani olan

61 Mevkûfatî, *Mülteka Tercümesi*, 1/273.
62 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 36a.
63 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, 67b.
64 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 30a.
65 *Fetâvâ-yı Yapışdırma*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2419), 37a.
66 Abdurrahman Efendi, *Sefînetü'l-fetâvâ*, 1/118a, 116a.
67 Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm,* 47a.
68 Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 3/113; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/353-4; Seydişehrî, *Kitâb-ı nikâh ve talâk*, 163; Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, 2/258.

diğer sebep tefvîzin ta'lik/yemin manası bulunmasıdır. Koca talâkı karısının istek ve ihtiyarına ta'lik etmektedir. Ta'lik bir yemindir ve bağlayıcı bir tasarruf olan yeminden rücu edilemez.[69] Öte yandan tefvîz kadın yönünden lazım değildir; boşama yetkisi devredilen kadın yetkiyi kullanmaya zorlanamaz. Kadını kendisi ile kocası arasında muhayyer kılmak anlamına gelen tefvîzin bağlayıcılığa zıt bir durum olduğu düşünülür.[70] Nitekim çalışma boyunca zikredilen pek çok fetvada kadınların kendilerine tefvîz edilen boşama yetkisini kullanmadığı görülmektedir. Boşama yetkisini kullanmayan kadın talâkın mahalli olmaya devam eder.[71] Bir fetvada anlatılana göre ehl-i örf, nifak ve fesadıyla bilinen bir kişiye üç talâk üzerine şart verir. Ancak mezkur kişi şartın gereğini yerine getirmez. Kendisine şarta vefa etmediği için karısının üç talâk boş olduğu söylendiğinde şarttan on beş gün önce karısına "İrâdetin elinde olsun" demiş olduğuna yemin eder. Müstefti bu kişinin tasdik olunup olunmayacağını öğrenmek istemektedir. Cevapta yemin tasdik olunsa bile üç talâkın meydana geldiği ifade edilmektedir.[72] Öncelikle bozguncu olarak tanınan bu kişinin beyanı şaibelidir. Saniyen karısına sadece "İrâdetin elinde olsun" dediğini iddia etmektedir. Karısının kabulde bulunduğu ya da mezkur ifadenin doğrudan boşama anlamında müteâref olduğu belirtilmemektedir. Nihayet son iki durumdan birisi vaki olsa bile on beş gündür iddet beklemekte olan karısı yeniden boşanmaya mahaldir.

2. Osmanlı Aile Hukuku Fetvalarında Tefvîz-i Talâkın Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi

Tefvîz-i talâkın ayrıntılı hükümlerine dair yukarıda zikredilen çok sayıda fetva mezkur tasarrufun Osmanlı aile hukukunda nadir görülmediğine işaret etmekte ve boşama yetkisinin devriyle ilgili olarak yaşanmış ihtilafların mahiyeti hakkında fikir vermektedir. Fetvalarda genellikle boşama yetkisi devredilirken kullanılan icap lafızları, kabulün şekli/zamanı ve meclisle ilgili kurallar sorulmakta; boşama yetkisinin hangi amaçla devredildiği belirtilmemektedir. Ancak mecmularda tefvîz-i talâkın teknik hükümleri yanında amacını içeren fetvalar da vardır. Birazdan görüleceği üzere tefvîzin amacı çoğunlukla kocanın gaip/mefkud olma ihtimaline karşı karısının mağdur olmasını önlemektir. Ayrıca evlilik içi şiddete uğramaktan endişe eden ya da kocanın çok eşliliğine mani olmak isteyen kadınlar da boşama yetkisinin kendilerine devredilmesini talep edebilmektedir. Yine hülle kapsamında yapılan geçici evliliklerde ayrılmayı garanti altına almak için tefvîze başvurulmaktadır. Hanefî mezhebi belirtilen meselelerde evli kadınlar aleyhine sonuçlar doğurabilecek bir takım kısıtlayıcı hükümlere sahiptir. Mecmualarda yer alan pek çok fetva bu kısıtlayıcı hükümlerin ciddi aile hukuku sorunlarına zemin hazırladığını göstermektedir. Yirminci yüzyılın başlarında diğer mezheplerden alınan bazı içtihatların kanunlaştırılmasıyla

69 İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethü'l-kadîr*, 4/70; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/226; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/353-354.

70 Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 3/116-117.

71 Bazı fetvalarda boşama yetkisini kullanmayan kadının daha sonra kocası tarafından boşandığı görülmektedir. Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/227; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe,* 55, 56.

72 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, 63a-b.

önlenmeye/giderilmeye çalışılan bu aile hukuku sorunlarının geçmiş Osmanlı asırları boyunca mezhep-içi hallinde tefvîz-i talâkın önemli bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

2.1. Yolculuğa Çıkan Kocanın Gaiplik İhtimaline Karşı Boşamayı Eşine Tefvîz Etmesi

Osmanlı/Hanefî aile hukukunda kocanın gaip olması geride kalan eşi için tefrik sebebi olarak kabul edilmez. Gaip koca nedeniyle geride kalan eşin nafakasız kalması da tefrik sebebi değildir. Kadın mahkemeye başvurup kocası adına nafaka takdir ettirebilir ve gerektiğinde borçlanmak için karar çıkartabilir.[73] Fetva mecmualarının ilgili bölümlerinde kocaları nafaka bırakmadan gaip olan kadınların bu usulü uyguladıklarını gösteren pek çok fetva vardır. Molla Arab, İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi gibi şeyhülislâmların kocaları gaip Hanefî kadınlara nafaka yokluğu nedeniyle tanıdığı Şâfiî hâkime tefrik davası açma hakkı on altıncı yüzyılın ortalarına doğru yasaklanan *teşeffu* uygulamasıyla birlikte kullanılamaz hâle gelmiştir.[74] Fetva mecmualarında yer alan veriler gaip kocaların geride bıraktığı eşlerin mağdur olmasını önlemek için başka yolların da kullanıldığına işaret eder. Birçok fetvada görüldüğü üzere ticaret ya da başka bir nedenle yolculuğa çıkmak üzere olan koca belli bir süreye kadar dönmezse eşinin boş olmasını şart etmektedir.[75] Koca şart ettiği süre dolduğu hâlde dönmezse eşi ilave bir işleme gerek kalmadan boş sayılmaktadır. Osmanlı aile hukukunun en büyük problemlerinden biri olan kocanın gaipliğinde mezhep içi çözüm yolu olarak işlev gören bir diğer yol genellikle ta'lik suretinde yapılan tefvîzdir. Yolculuğa çıkmak üzere olan birçok kişi doğrudan boşamayı değil, boşama yetki devrini şarta ta'lik etmektedir. Tefvîzi belli bir süreye kadar dönmeme şartına ta'lik eden kişinin karısı sürenin dolduğu mecliste -kocası hâlâ dönmemişse- boşama yetkisini kullanabilmektedir. Fetvalarda boşama yetki devrinin genellikle belli bir süreye kadar dönmemeye ta'lik edildiği görülmektedir. Bununla birlikte kocanın gaipliği ile geride kalan karısının nafakadan mahrum kalması arasındaki ilişki bazı fetvalarda tefvîzin nafaka yokluğuna bağlanmasını gerektirmiştir. Başka bir ifadeyle yolculuğa çıkmak üzere olan koca karısına eğer nafakasını göndermezse kendisini boşayabileceğini söylemektedir.[76] Yolculuğa çıkan koca boşama yetkisini genellikle karısına devretmekle birlikte bazen vekile de havale etmektedir.[77] Yine gaiplik ihtimaline karşı boşama yetkisi daha çok evlilik içinde, kimi zaman da nikâh sırasında[78] devredilmektedir.

Osmanlı müftülerine sorulan fetvalar yolculuğa çıkan kocanın bazen kendi basireti ve tedbiriyle gaip/mefkud olması ihtimaline karşı boşama yetkisini karısına devrettiğini

73 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/299; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/288; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 2/187-189.

74 Molla Arab, *Fetâvâ-yı Mevlânâ Arab*, 25a; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 62b, 63a; *Mecmûatü'l-fevâid*, 63a; Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 124-127.

75 *Mecmûatü'l-fevâid*, 34a, 52a; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/242; Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1267), 20b.

76 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi,* I, 33a; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr*, 121b-122.

77 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/229; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr*, 120a.

78 Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*, 47a.

göstermektedir. Fetvaların halletmeye çalıştığı meseleler genellikle yetkinin zamanında kullanılmamış olmasından neşet etmiştir. Ebussuûd Efendi'ye sorulan bir fetvada sefere giderken karısına "On iki aya dek gelmez isem irâdetin elinde olsun" diyen fakat üç yıl geçmesine rağmen dönmeyen kişinin karısının boşama yetkisini kullanıp kullanamayacağı sorulmaktadır. Şeyhülislâm on iki ay tamam olduğu hâlde kadın kendini tefrik etmemişse artık edemeyeceği görüşündedir.[79] Muhtemelen kadın unutarak ya da kocasının döneceğini ümit ederek boşama yetkisinin kullanım zamanını geciktirmiştir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi tefvîzde belli bir süreye bağlanmış boşama yetkisi zamanında kullanılmadığında geçerliliğini yitirmektedir. Ebussuûd Efendi başka bir fetvasında yolculuğa çıkmak üzere olan kişinin "Altı aya dek gelmezsem irâdetin elinde olsun" dediği karısının dört ay sonunda kendini boşaması hâlinde boşanmış olmayacağını ve yetkisini altı ay tamamlandığı anda kullanabileceğini belirtmektedir.[80] Fetvanın başka bir versiyonunda kadının dört yılın sonunda kendini boşadığı ifade edilmektedir.[81] Her durumda gaip kocanın giderken tefvîz ettiği boşama yetkisinin zamanında kullanılmadığı açıktır. Şeyhülislâm Kadızâde Ahmed Şemseddin'in (ö. 988/1580) bir fetvasında anlatılana göre sefere gitmek üzere olan bir kişi karısına "Eğer ben üç ay tamamında gelmezsem ihtiyarın elinde olsun" der ve dört ay sonra geri gelir. Kocasının gidişi üzerinden üç ay geçtikten sonra talâk yetkisini kullanmamış olan kadın hâlen kocasının dönüşünden bir iki gün sonra talâk ihtiyar ettiğini söyleyebilir mi? Cevap tahmin edileceği üzere olumsuzdur.[82] Abdürrahim Efendi'nin fetvalarında yolculuğa çıkmak üzere olan kocanın karısına "Eğer falan diyarda altı aydan ziyade meks edersem irâdetin elinde olsun" veya "Eğer bugünden altı ay tamamına dek ol diyardan gelmezsem irâdetin elinde olsun" dedikten sonra gittiği beldede altı aydan fazla kaldığı veya altı ay sonra dönmediği hallerde karısının sürenin dolduğu mecliste nefsini boşayabileceği ifade edilmektedir.[83] Şeyhülislâm'ın zikrettiği başka bir fetvaya göre yolculuğa çıkmak üzere olan kişi karısına "Eğer ben ol diyardan falan zamana dek gelmezsem irâdetin elinde olsun" deyip gider. Daha sonra karısı boşama yetkisini tayin edilen zaman dolduğunda değil, birkaç gün sonra kullansa boşanmış olur mu? Cevap olumsuzdur. Müstefti olumsuz cevabın henüz tam olarak halletmediği ilave bir mesele daha sorar: Kadın yetkiyi belirlenen zaman girdiği anda kullanmadığını itiraf etmesine rağmen mücerret birkaç gün sonra "Ben nefsimi ihtiyar edip şâhid tuttum" diyerek ilişkiden kaçınabilir mi? Cevap nettir: "Zamân-ı muayyen dâhil olduğu anda nefsini ihtiyar ettiği sâbit olmayıcak olmaz"[84] Başka bir ifadeyle kadın tayin edilmiş olan zaman geldiğinde yetkiyi kullandığı sabit değilse kocasına karşı evliliğin gereklerini yerine getirmekten kaçınamaz. On yedinci yüzyıldan yirminci yüzyılın başlarına kadar birçok mecmuadan yer alan bir fetvada yolculuğa

79 *Mecmûatü'l-fevâid*, 53a.
80 Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ*, 103a.
81 Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 78b.
82 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 36a.
83 Adürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/, 227, 241.
84 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/241-242.

çıkmak üzere olan kişinin karısına "Kırk güne dek gelmezsem irâdetin elinde olsun" deyip gitmesinden sonra karısının kırk günün dolduğu mecliste hiçbir şey söylememesi hâlinde boşamanın meydana gelmeyeceği ifade edilmektedir.[85] Kocanın kırk gün gibi az bir zaman zikretmesi ölümün kuvvetle muhtemel olduğu tehlikeli bir göreve ya da yere gittiğine delalet eder. Yine de daha önceden ayrılmayı düşünmeyen hiçbir kadın kırk günün sonunda kolayca ayrılık kararı alamayacaktır.

Yolculuğa çıkmak üzere olan koca boşama yetkisini bazen karısının tefvîz veya talâk istemesi üzerine devreder. İhtilafın müftülere intikal etmesi yine yetkinin zamanında kullanılmamış olmasından ileri gelir. Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasında koca sefere giderken karısının "Sen yine gelmezsen irâdetim elime ver dahi git" şeklindeki talebi üzerine "Bugünden sonra doksan güne değin seferden gelmez isem irâdetin elinde olsun" diyerek boşama yetkisini devreder. Daha sonra doksan günden fazla zaman geçmesine rağmen kocası seferden gelmezse şer'an kadın kendini boşayabilir mi? Şeyhülislâm kadının doksan gün dolduktan sonra boşama yetkisini kullanmayıp geciktirmiş olması hâlinde muhayyerliğinin batıl olacağını ifade etmektedir.[86] Fetvanın soruluş tarzından kadının doksan günün dolduğu mecliste boşama yetkisini kullanmadığı anlaşıldığı için şeyhülislâm mezkur kuralı vurgulama gereği hissetmiştir. Hocazâde Esad Efendi'nin bir fetvasında başka bir beldede evlenmiş olan bir kişi memleketine gitmek isteyince karısının "Sen vilâyetinde eğlenirsin, gelmezsin" sözleriyle adeta tefvîz ya da boşama talebinde bulunduğu görülmektedir. Bir yıla kadar dönmezse karısının iradesinin elinde olmasını şart eden koca beş yıl geçmesine rağmen dönmemiş ve bu süre boyunca karısının ihtiyaçlarını da karşılamamıştır. Bu durumda kadın şer'an boşanmış olur mu? Şeyhülislâm, kadının bir yıl dolduğunda yetkisini kullanmamış olması hâlinde boşanmış olmayacağını ifade etmektedir.[87] Kadının boşanmış olmasını sağlayacak olan şey beş yıl boyunca nafakasız kalması değil, tefvîz formülünde beyan edilen bir yılın sonunda boşama yetkisini kullanmasıdır. Yahyâ Efendi'ye sorulan bir meseleye göre yolculuğa çıkmak üzere olan koca karısının "Sen gittikten sonra benim hâlim nice olur, min-bâd gelmezsen" şeklinde endişe etmesi üzerine "Eğer iki seneye değin gelmezsem irâdetin elinde olsun" diyerek tefvîz-i talâk eder. Daha sonra yolculuğa çıkıp iki sene geçmesine rağmen gelmez. Bunun üzerine karısı kendini boşarsa bâin talâk meydana gelir mi? Şeyhülislâm'ın cevabına göre kadın iki senenin dolduğu mecliste nefsini boşamışsa bâin talâk boş olur.[88] Kadının yakarışı ve kocanın verdiği süre çok uzun ve akıbeti kestirilemez bir yolculuğun söz konusu olduğunu göstermektedir. Kadının "Sen gittikten sonra benim hâlim nice olur" şeklindeki dokunaklı ifadesi mevcut hukuk sisteminin gaipliğe yaklaşımı ve geride kalan kadınların yaşadıklarını hissettirmesi bakımından hayli etkilidir. Karaçelebizâde ve

85 Karaçelebizâde, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*, 15b, 19a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 78; Mehmed Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924), 26b; Debbağzâde, *Fetâva'n-Nu'mâniyye*, 44a; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 117a; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe,* 57.

86 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 36a.

87 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi,* I, 33a.

88 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 37a.

sonraki birçok müftü tarafından zikredilen bir fetvaya göre yolculuğa çıkmak üzere olan bir kişi karısının "Beni tatlîk eyle" şeklindeki talebine "Bir sene tamamına dek gelmezsem irâdetin elinde olsun" cevabını verir ve gider. Koca bir seneye dek gelmezse ve karısı senenin dolduğu mecliste yetkiyi kullanırsa boşanma hükmü oluşur.[89] Aslında kadın boşama talep etmesine rağmen koca mezkur şarta ta'lik etmek suretiyle sadece tefvîzde bulunmayı tercih etmiştir. Belirttiği vakitte gelmezse ayrılığa karısının karar vermesini istemektedir. Abdürrahim Efendi tarafından zikredilen bir fetvada yolculuğa çıkmak üzere olan bir kişiye karısı "Sen gittikten sonra min-bâd gelmezsen" deyince "Eğer yüz seksen güne dek gelmezsem irâdetin elinde olsun" şeklinde tefvîzde bulunur. Daha sonra yüz seksen gün geçmesine rağmen gelmezse karısı sürenin tamam olduğu mecliste kendini boşayabilecektir.[90] Bu fetvanın bir benzeri yirminci yüzyılın başlarında çıkarılan *Cerîde-i İlmiyye* dergisindeki fetvalar arasında bulunmaktadır.[91] Fetvanın Birinci Cihan Harbi'nin sebep olduğu yıkım ve belirsizlikler içinde çıkarılmış olması kocanın gaipliği meselesinde nasıl bir işlev gördüğü hakkında fikir verici olabilir.

Kimi durumlarda boşama yetkisinin devri üçüncü kişiler tarafından talep edilmektedir. Abdürrahim Efendi'nin bir fetvasına göre koca kendisine "Bir dahi sen âhar diyara gittiğinde üç ay tamamına dek gelmezsen zevcen […]in irâdeti elinde olsun mu" diye soran bir kişiye "olsun" cevabını verir, başka bir beldeye gider ve üç ay geçmesine rağmen geri dönmez. Karısı üç ay dolunca şahitler huzurunda boşama yetkisini kullanırsa kocasından ayrılmış olup -iddeti bittikten sonra- başkasıyla evlenebilir mi? Cevap olumludur.[92] Fetvada boşama yetki devrinin talep eden kişinin kim olduğu belirtilmemektedir. Ancak kadının bir yakını olduğu tahmin edilebilir. Boşama yetkisinin şahitler huzurunda kullanılmış olması daha sonra ortaya çıkabilecek ispat sorunlarını göğüslemek yönünden önemlidir. Abdürrahim Efendi'nin başka bir fetvasında yolculuğa çıkmak üzere olan bir kişi, kayınbabasının kızını boşamasını talep etmesi üzerine "Nice dilersen öyle eyle" diyerek gider. Kayınbaba kızını o mecliste boşamaz ve oradan ayrılır. Daha sonra başka bir mecliste kızını boşamak isterse talâk meydana gelmeyecektir.[93] Olumsuz hükmün muhtemel nedeni koca tarafından kayınbabaya mutlak bir şekilde tevdi edilmiş boşama yetkisinin aynı mecliste kullanılmamış olmasıdır. Aslında üçüncü kişilere yapılan tefvîz vekil kılma kabul edildiğinden dolayı belli bir meclise inhisar etmez. Fakat tefvîz meşiyetle kayıtlandığında temlik ifade edeceği için yetkinin aynı mecliste kullanılması gerekmektedir.[94]

89 Karaçelebizâde, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*, 15b, 19a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s. 78; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/241; Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî*, 26b; Debbağzâde, *Fetâva'n-Nu'mâniyye*, 44b; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 117a; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe,* 56.

90 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/241.

91 Cebeci, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, 158.

92 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/242.

93 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/227; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe,* 56.

94 İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethü'l-kadîr*, 4/87; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/226; Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/257; Mevkûfatî, *Mülteka Tercümesi*, 1/261.

Bütün bu meseleler ve cevaplar Osmanlı toplumunda tefvîz-i talâkın kocanın gaipliği ihtimaline karşı karısının mağdur olmasını önleyebilecek mezhep içi bir tedbir ve çözüm olarak kullanıldığını göstermektedir. Yalnız boşama yetkisinin kullanımıyla ilgili hemen bütün fetvalarda işaret edilen önemli bir sorun vardır. Kadınların birçoğu boşama yetkisini zamanında kullanamamakta ve yetki geçersiz hâle gelmektedir. Yetkinin zamanında kullanılamamasında bilgisizlik, unutma, yeni bir evlilik imkânın bulunmaması ve/veya nafaka temin etmekten aciz olma nedeniyle nikâhı devam ettirme ya da kocanın yakında döneceği ümidiyle biraz daha bekleme gibi muhtemel nedenler sıralanabilir. Fakat asıl önemlisi tefvîz formüllerinin umum ifade etmeyen bir tarzda kurulmuş olmasıdır. Muvakkat ve mutlak olarak kurulan tefvîz formülleri boşama yetkisinin tayin edilen vaktin dolduğu mecliste kullanılmasını gerektirmekte ve bu kural boşama yetkisi devredilmiş olan kadınları evliliği hemen sona erdirme ile yetkiyi kaybetme arasında zor bir durumda bırakmaktadır.

2.2. Tefvîzin Mezhep İçi Çözüm Yolu Olarak Kullanıldığı Diğer Aile Hukuku Meseleleri

Osmanlı fetva mecmualarına yansıyan ihtilaflar bazı kadınların muhtemelen hâkim hukuk yorumunun kendilerine tefrik hakkı vermediği -kocanın gaipliği ve evlilik içi şiddet gibi- meselelerde kullanmak üzere nikâh sırasında boşama yetkisi talep ettiğini gösterir. Taleplerine olumlu cevap alan kadınlar boşama yetkisini kullanma konusunda eşleriyle eşit hâle gelir. Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasında anlatılana göre bir kadın evleneceği kişiye "Eğer ben senden râzıye olmazsam ben seni boşayayım mı" şeklinde icapta bulunur ve "boşa" cevabını alır. Kadın nikâhtan sonra kocasına "Senden rızam yoktur, ben seni boşadım" dese boşanmış olur mu? Şeyhülislâm nikâhın mezkur şart üzerine akdedilmesi, icabın önce kadından sadır olması ve daha sonra kocanın kabul etmesi hâlinde boşamanın meydana geleceğini söyler fakat "Seni boşayayım mı" ibaresi kullanılmışsa boşamanın ric'î olacağını hatırlatır.[95] Koca iddet bekleyen eşinin rızasını almaksızın dönüş yapabileceğinden dolayı ric'î boşama tefvîzde sınırlı bir etkiye sahiptir. Belli ki kocasından boşama yetkisi elde eden kadın bu durumun farkında değildir ya da kesin ayrılık için kendisine bir ric'î boşama da yeterli gelecektir. İkinci ihtimal zifaf öncesi veya üçüncü boşama olarak düşünüldüğünde söz konusu olabilir. Boşamanın sübjektif bir durum olan rıza yokluğuna bağlanması kadının dilediği herhangi bir zamanda boşama yetkisini kullanmasına imkân verir. Öte yandan Ebussuûd Efendi kadının kocasına hitaben kullandığı "Ben seni boşadım" ifadesini hiç sorun etmez. Oysa teknik olarak koca boşamaya mahal olmadığı için Şeyhülislâm'ın bu ifadeyi geçersiz görmesi gerekirdi. Tefvîz-i talâkın evlilik içinde rıza yokluğuna ta'lik edilmesi üçüncü kişiler tarafından da istenebilmektedir. Ebussuûd Efendi'ye sorulan başka bir fetvaya göre bir kişi nikâh sırasında damada karısı kendisinden razı olmazsa "İrâdeti elinde olsun mu" diye sorar ve "olsun" cevabını alır. Daha sonra karısı kocasından razı olmadığını belirtir ve boşanmayı seçer. Koca "olsun" dediği şeyin

95 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, 35b; *Mecmûatü'l-fevâid*, 53a.

manasını bilmediğine yemin ederse karısının boşanmasına mani olabilir mi? Şeyhülislâm suale olumsuz cevap verir fakat kadının yetkiyi razı olmadığı davranışın meydana geldiği vakitte hiç tehir etmeden kullanması gerektiğini hatırlatmaktan geri durmaz.[96] Zira kocanın tefvîzde kullandığı emir bil-yed formülü tekrar iktiza etmediğinden dolayı boşama yetkisi razı olunmayan davranışın meydana geldiği vakit/meclis değiştikten sonra kullanılamaz. Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692) ve ondan nakille sonraki bazı müftüler tarafından zikredilen benzer bir fetvaya göre bir kimsenin talâk yetkisi elinde olup "bildiği vakitte" kendini boşamak üzere nikâhladığı karısı -eğer icap kendi tarafından olmuşsa- yetkisini kullanabilir.[97] Yine evlenmek üzere olan bir kadın "Her ne zaman diler ise talâk emri yedinde olmak üzere" nikâhlanması hâlinde -icap kendisi tarafından olmuşsa- dilediği zaman boşama yetkisini kullanabilir.[98] Müftüler nikâh öncesinde boşama yetkisi tefvîz edilirken icabın önce kadın tarafından yapılması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır. Çünkü önce kadın tarafından yapılan icabı kabul eden koca nikâhı ve şartı kabul etmiş sayılmakta ve tefvîz/temlik evlilik tamamlandıktan sonra gerçekleşmiş olmaktadır. Önce koca icapta bulunsaydı nikâh/mülkiyet kadının kabulüyle tamam olacağı için nikâhtan önce henüz malik olmadığı yetkiyi temlik etmiş olacak ve nikâh sahih olsa bile tefvîz şartı geçersiz sayılacaktı.[99]

Osmanlı/Hanefî aile hukukunda evlilik sırasında akdin veya örfün gereğine ya da şer'an izin verilmiş hususlara aykırı olarak taraflardan birine menfaat sağlamak üzere ileri sürülen şartlar geçersiz görülür. Bu durum nikâh sırasında özellikle tek eşlilik şartını ileri sürmek isteyen kadınları farklı arayışlara yöneltmiştir. Birçok fetvada kadınların kocalarına kendileri üzerine başka bir kadınla evlenmemesi için talâk üzerine yemin verdirdiği görülmektedir.[100] Bazı kadınlar talâk üzerine yemin verdirmek yerine mezkur şarta uyulmaması hâlinde boşama yetkisinin kendilerine devredilmesini talep etmektedir. Hocazâde Esad Efendi'nin bir fetvasında bâin talâkla boşadığı karısını geri almak isteyen bir kişiye karısı "Eğer beni nikâhla aldıktan sonra […] üzerime evlenip veya cariye tutarsan irâdetim elimde olsun mu" diye sorunca "olsun" cevabını verir. Nikâh kıyıldıktan sonra zikredilen şartlardan biri meydana gelirse karısı kendini boşayabilecektir.[101] Yahyâ Efendi'ye sorulan bir meseleye göre evlenmek istediği kadının "Benim üzerime avrat tezevvüc etmezsen sana nefsimi tezevvüc ederin" şeklinde talepte bulunması üzerine "Eğer senin üzerine âhar avrat tezevvüc edersem irâdetin elinde olsun" diyerek ta'likte

96 *Mecmûatü'l-fevâid*, 52b.

97 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 77; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 117a; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe,* 56.

98 Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe*, 56.

99 Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, 2/38-39; Muhammed b. Ahmed Ebû Zehre, *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1957), 327.

100 Nitekim Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasında bir kadını üzerine evlenirse boş olması şartıyla nikâhlayan kişinin daha sonra karısının üzerine evlendiğinde boşamanın vaki olacağı belirtilir. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, 27b-28a. Yahyâ Efendi karısına "Sen sağ iken üstüne avrat alırsam alacağım üç talâk boş olsun" diyen kişinin daha sonra karısı sağken başka bir kadınla evlenmesi hâlinde üç boşamanın meydana geleceğine fetva verir. *Mecmûatü'l-fevâid*, 44b mükerrer (kenarda).

101 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi,* II, 8a; *Fetâvâ-yı Müntehabe,* 24b; Benzer bir fetva için bk. Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/234.

bulunan bir kişi nikâhtan sonra yeni bir evlilik yapar. Bu durumda karısı nikâhtan önceki tefvîze binaen "Nefsimi ihtiyar ettim" diyerek kendini kocasından men edebilir mi? Cevap olumsuzdur.[102] Olumsuz cevabın muhtemel nedeni tefvîzde icabın tek eşliliği şart koşan kadın tarafından doğru bir şekilde yapılmamış olmasıdır. Kadın kocasına hitaben üzerine başka bir kadın almamak üzere kendisini nikâhladığını söylemeliydi. Kocanın mezkur şarta ta'lik ettiği tefvîz de evliliğe izafe edilmediği için geçersizdir.

Osmanlı/Hanefî aile hukuku boşamanın ta'lik edilmesini sadece evlilik içinde değil, yemin vasfı nedeniyle evliliğe izafe edildiğinde de muteber görür.[103] Aynı nedenle nikâhtan önce tefvîzin ta'lik suretinde evliliğe izafe edilmesi de geçerlidir.[104] Nitekim Abdürrahim Efendi'nin bir fetvasına göre "Bâde't-tezevvüç seni aldığımda üzerine âhar avrat tezevvüç edersem irâdetin elinde olsun" denilip nikâhlanan bir kadın, üzerine başka bir kadınla evlenildiği anda yetkisini kullanırsa boşanmış olur.[105] Ancak hukuk geleneği bu şekilde tefvîz edilen boşama yetkisini kullanılmaz hâle getirecek çareler üretilmesine izin verir. İcapta yer alan *üzerine* kelimesi çare üretmeye elverişli malzemeyi sunar. Yenişehirli Abdullah Efendi'nin bir fetvasında anlatılana göre bir kişi "Üzerine her kimi tezevvüç edersem ol avradın emri senin elinde olsun" dediği karısını bâin talâk boşamış ve ardından yeni bir evlilik yapmıştır. Kadın zikredilen tefvîze binaen kumasını boşamayabilir mi? Cevap olumsuzdur.[106] Zira tefvîzde bulunan kişi karısını bâin talâkla boşadığı için "üzerine" evlenmemiş ve yetkinin kullanılabilmesi için gerekli olan şart gerçekleşmemiş sayılmaktadır. Bazı fıkıh kitaplarında bu hukuki çarenin yanında başka bir çare daha zikredilmektedir: Evli bir kişi karısı üzerine evleneceği her bir kadının boşama yetkisini karısına tevdi ettiğinde bir *fuzûlî* tarafından evlendirilirse ve kendisi de -mehrini göndermek gibi- bir fiille nikâhı onaylarsa karısı yeni eşini boşayamaz.[107] Hukuk geleneğinde fuzûlen evlendirilen ve nikâhı fiille onaylayan kişi bizzat evlenmiş sayılmadığından boşama yetkisini kullanmak için lazım olan şart henüz gerçekleşmemiş kabul edilmektedir. Mecmualarda yer alan birçok fetva Osmanlı toplumunda basit dil ve mantık oyunlarına dayanan bu iki çözüm yolunun tefvîz de dâhil boşama yeminlerini etkisiz hâle getirmek amacıyla sıklıkla kullanıldığını göstermektedir.

Osmanlı/Hanefî aile hukukunda kocanın karısına uyguladığı fiziki şiddet cezai müeyyideye tabi olmakla birlikte tefrik sebebi değildir. Ebussuûd Efendi'nin kocası tarafından evlilik içi şiddete maruz bırakılan bir kadının hâkim tarafından tefrik edilip edemeyeceğini soran kişiye verdiği "İzâdan ne tarîk ile men mümkün ise men etmeye kâdirdir"[108] şeklindeki cevap hâkim hukuk yorumunun tavrını özetler. Şeyhülislâm aslında başka bir soruya cevap vermek suretiyle

102 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 39b.
103 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/260; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/263; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 2/56-57.
104 Ebû Zehre, *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye*, 326.
105 Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/248.
106 Yenişehirli, *Behcetü'l-fetâvâ*, 53b; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 117a.
107 Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/230, 235, 240; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik,* 3/346.
108 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, 30b.

tefrikin söz konusu bile olamayacağını ima eder.[109] Evlilik içi fiziki şiddet boşamanın ta'lik edildiği durumlarda dolaylı olarak ayrılığa sebep olabilir. Nitekim pek çok fetvada kocanın boşamayı karısını -bir daha- dövmeme şartına ta'lik ettiği ve şartın gerçekleştiği hallerde boşamanın vaki olduğu görülmektedir.[110] Evlilik içi fiziki şiddete uğramaktan endişe eden kadınlar mutlak olarak ya da şiddete uğramaları hâlinde boşama yetkisinin kendilerine tefvîz edilmesini sağlayarak da boşanma elde edebilmektedir. Hocazâde Esad Efendi'nin bir fetvasında evlenmek istediği kişinin *hilâf-i şer'-i şerîf eziyet ve cefâsından* korkan bir kadının her ne zaman ayrılığı ihtiyar ederse kendini boşama yetkisine sahip olmak üzere yaptığı nikâhın sıhhati ve boşama yetkisinin durumu sorulmaktadır. Şeyhülislâm nikâh akdine kadının başlamış olması hâlinde nikâhın sahih ve kadının boşama yetkisine sahip olacağını ifade etmekte fakat nikâh akdine karşı taraf başlamışsa nikâhın yine sahih ama şartın fasit olacağını hatırlatmaktadır.[111] Esad Efendi bir diğer fetvasında kocası tarafından bâin talâk boşandıktan sonra yeniden nikâhlanmak istenen bir kadının "Eğer beni nikâhla aldıktan sonra darb edersen […] iradetim elimde olsun mu" icabına "olsun" cevabı aldıktan sonra nikâh içinde mezkur şart gerçekleşirse kendini boşayabileceğini belirtir.[112] Kocanın şarap içip evde ailesini huzursuz etmesi de bir tür evlilik içi şiddet olarak görülebilir. Ali Efendi ve ondan nakille sonraki bazı müftülerin zikrettiği bir fetvada kocanın karısına (bir daha) şarap içerse iradesinin elinde olmasını şart ettiği görülür. Ancak kocanın daha sonra şarap içmesi ve karısının durumdan haberdar olduğu mecliste sükut edip kendini boşamaması hâlinde salt mezkur ta'likle boşama meydana gelmeyecektir.[113]

Osmanlı aile hukukunda tefvîz-i talâk hülle kapsamında yeni bir evlilik yapmak zorunda bırakılan kadının uygun şekilde boşanıp eski eşine dönmesini sağlamak üzere de kullanılmaktadır. Hâkim hukuk yorumunun ikrah altında ve sarhoşken yapılan boşamaları muteber sayması ve toplumda üç talâk üzerine yemin etmenin hayli yaygın oluşu hülle uygulamalarının artmasına zemin hazırlamıştır. Birçoğu irade dışı ve bilinçsiz bir şekilde meydana gelen üç talâk boşamalardan sonra yapılan hüllede kadının eski eşine dönmek için zifafı müteakiben evliliği sonlandırması gerekmektedir. Ancak muhallil koca nikâhın kadını eski kocasına helal kılmak maksadıyla yapılmış geçici bir akit olduğunu bilmesine rağmen boşamaya yanaşmayabilir. Tefvîz-i talâk böyle ihtimaller karşısında kadınların boşamayı teminat altına almasına hizmet etmektedir.[114] Osmanlı müftüleri hülleye ihtiyacı olan ama muhallilin boşamamasından endişe eden kadının nasıl hareket edeceğini soran kişilere kadının boşama yetkisi elinde olup her ne

109 Muharrem Midilli, "Osmanlı Toplumunda Evlilik İçi Şiddetin Fetvalara Yansıyan Suretleri ve Müftülerin Lazım Gördüğü Müeyyideler", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (2021), 140.

110 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, 27b-28a, 48a; *Mecmûatü'l-fevâid*, 56a; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/253.

111 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, II, 8b; *Fetâvâ-yı Müntehabe*, 24b.

112 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, II, 8a; *Fetâvâ-yı Müntehabe*, 24b.

113 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 78; Evliyâzâde, *Melceü'l-müftîn*, 117a; Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî*, 26b; Çeşmizâde, *Hulâsatü'l-ecvibe*, 57.

114 Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/259.

zaman dilerse kendisini boşamak üzere nikâhlanması gerektiğini söylerler.[115] Bazı nüshalarda aynı çözüm "Bir veçhile çiftlenmek gerek ki her ne vaktin dilerse nefsine talâk vere" şeklinde cevâb-ı âhar olarak zikredilmektedir.[116] Önerilen çarenin işe yaraması için önce kadın tarafından yapılan icabın kabul edilmesi ya da nikâhtan önce muhallil tarafından ta'lik suretinde tefvîzde bulunulması gerekmektedir. Hâkim hukuk sistemi re'sen boşama yetkisi vermediği, tefrik hakkını sınırladığı ve bilinçsiz kocanın zulmüne maruz bıraktığı kadına tefvîz-i talâkla bir çıkış yolu sunmaktadır.

Sonuç

Osmanlı aile hukukunda koca boşama yetkisini bizzat kullanabildiği gibi nikâh sırasında veya nikâhtan sonra karısına devredebilir. Fetva mecmualarında yer alan pek çok somut mesele tefvîz-i talâk denilen bu tasarrufun günlük hukuk hayatında pratik bir karşılığı olduğuna işaret eder. Osmanlı fetvalarında boşamayı tefvîz etmek üzere en fazla emir bil-yed formülü kullanılır. Formül genellikle "İrâdetin elinde olsun" şeklinde ifade edilir. Kıyasen talâk ve temlik bildiren bu ifade bâin talâk meydana getirir. Tefvîzin diğer iki formülünden tahyir kıyasen talâk ve temlik bildirmediği, meşiyet ric'î talâk meydana getirdiği için daha az kullanılmış görünmektedir. Fetvalarda kinevi olan emir bi'l-yed ve tahyir formüllerinin hüküm ifade etmesi için hoşnutluk (rıza) hâlinde niyetin gerekli olduğu; gazap hâlinde veya talâk konuşması sırasında delalet-i hâlin yeterli olacağı belirtilir. Osmanlı müftüleri tefvîz yoluyla boşama yetkisi kullanıldığında kocanın talâk hakkının eksileceğini, boşanan kadının mehri hak edeceğini ve kocanın temlik ettiği boşama yetkisinden rücu edemeyeceğini ifade eder. Kocanın rücu hakkı olmaması tefvîzin temlik ve ta'lik/yemin olarak görülmesinden kaynaklanır. Koca karısına temlik ettiği boşama yetkisi üzerindeki tasarruf hakkını kaybeder ve yemininden dönemez. Bununla birlikte tefvîz iki şey arasında muhayyer bırakma anlamına geldiğinden dolayı kadını bağlamaz. Nitekim birçok fetvada kadının kendisine tefvîz edilen boşama yetkisini kullanmadığı görülür. Fetvalarda tefvîz kapsamında boşamanın geçerli olabilmesi için formüllere nitelik ve nicelik yönünden uygun cevapların verilmesi gerektiği belirtilir. Tefvîzle ilgili fetvalarda en fazla vurgulanan kural boşama yetkisinin zamanında kullanılması gerektiğidir. Kuralın devamlı olarak hatırlatılması tefvîz edilen boşama yetkisinin kullanımında yaygın bir sorun yaşandığına işaret etmektedir.

Osmanlı müftülerine sorulan fetvalar genellikle tavizsiz ve inhisarcı mezhep uygulamasının zemin hazırladığı bazı aile hukuku sorunlarında tefvîz-i talâkın çözüm yolu olarak kullanıldığını göstermektedir. Tefvîzle ilgili fetvaların mezhep sınırları içinde halletmek üzere en fazla yöneldiği sorun kocanın gaipliğidir. Osmanlı aile hukukunu yöneten Hanefî yorumunda kocanın ne gaip olması ne de nafaka temin etmemesi karısı için tefrik sebebi değildir. Kadın

115 *Kitâb-ı Fetâva's-Sivâsiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 487), 24b; Mevlânâ Pîrî Efendi, *Süverü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 243), 36b; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/172; Seyyid İbrahim Edhem b. Kadızade Muhammed Ârif, *Nehriyyetü'l-fetâvâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1590), 58a; Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*, 52b.

116 Mevlânâ Pîrî Efendi, *Süverü'l-fetâvâ*, 36b Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*, 52b.

mahkemeye başvurup kocası adına borçlanma kararı çıkartabilir fakat bir ölüm ya da boşama haberi almadıkça yeni bir evlilik yapamaz. Kadınlar bir dönem nafaka yokluğu sebebiyle Şâfiî hâkimlere tefrik davası açabilmiştir. Mağduriyetin giderilmesinde mezhep içi bir yol olarak ta'lik de önemli bir rol oynamıştır. Yolculuğa çıkmak üzere olan koca belli bir süreye kadar gelmezse karısının boş olmasını şart etmiş ve belirttiği vakitte gelmeyince karısı kendiliğinden boş sayılmıştır. Mecmualarda yer alan çok sayıda fetva yolculuğa çıkmak üzere olan bazı kişilerin biraz daha farklı bir yol izlediğini; boşama yetkisini belli bir süreye kadar dönmemeye bağlı olarak eşlerine tefvîz ettiğini göstermektedir. Kişiler kırk gün, üç ay, altı ay, on iki ay, bir yıl, iki yıl vb. süreler içinde dönmezlerse boşama yetkisinin eşlerinin tasarrufunda olduğunu ifade etmektedir. Boşama yetkisi tefvîz edilen kadın sürenin dolduğu mecliste -kocası hâlâ dönmemişse- boşama yetkisini kullanabilmektedir. Ancak birçok fetvada kadınların boşama yetkisini zamanında kullan(a)maması nedeniyle tefvîzin hükümsüz hâle geldiği görülmektedir. Mutlak/muvakkat olarak kurulan tefvîz formülleri boşama yetkisinin vakitli kullanılmasını gerektirmekte ama kadınlar bu kuralı bilerek ya da bilmeden ihlal etmektedir.

Osmanlı aile hukukunda tefvîz-i talâk kocanın gaipliği dışındaki bazı sorunlarda da kullanılmaktadır. Hâkim hukuk sistemi evlilik sırasında taraflardan birine menfaat sağlamak üzere ileri sürülen şartların alanını hayli dar tuttuğu için kadınlar bazen nikâh sırasında kocalarına kendileri üzerine evlenmeyeceklerine dair boşama yemini ettirmektedir. Bazı fetvalarda evlenmek üzere olan kadın boşama yemini ettirmek yerine boşama yetkisinin kendisine tefvîz edilmesini talep etmektedir. Boşama yetkisi tefvîz edilen kadın kocasının yeni bir evlilik yapması hâlinde yetkisini kullanabilmektedir. Osmanlı aile hukukunda boşama yetkisinin evlilik içi şiddete uğrama endişesi bulunan bazı kadınlar tarafından da istendiği anlaşılmaktadır. Evlilik içi şiddete uğrayan kadına tefrik hakkı vermeyen bir hukuk düzeninde bu istek şaşırtıcı değildir. Boşama yetkisi tefvîz edilen kadın nikâhtan sonra evlilik içi şiddete uğradığında kendi inisiyatifiyle ayrılık elde edebilmektedir. Osmanlı aile hukukunda tefvîz-i talâk hülleye mecbur bırakılan kadınlara muhallilin boşamama ihtimaline karşı tedbir alma imkanı sunmaktadır. Müftülere danışılan meseleler evlenmek üzere olan birçok kadının daha sonra kocasından razı olmazsa veya her ne zaman dilerse kullanmak üzere tefvîz talebinde bulunduğunu göstermektedir. Tefvîz-i talâkın salt eşitlik gayesiyle talep edildiği durumlarda kocanın tek taraflı, sebepsiz ve sözlü olarak kullanabildiği boşama yetkisi sebebiyle zaten kırılgan olan evlilik birliğinin iki kat daha kırılgan hâle gelmiş olduğu tahmin edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: TÜBİTAK Kariyer Geliştirme Programı (3501) kapsamında yürütülen 119K818 numaralı proje çalışmaları için TÜBİTAK desteği bulunmaktadır.

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: TÜBİTAK support is available for the project work numbered 119K818 carried out within the scope of the TÜBİTAK Career Development Program (3501).

Kaynakça/References

Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa. *Sefînetü'l-fetâvâ*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, nr. 1330, 1, vr. 0b-410b.

Abdüsselâm Efendi. *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*. Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, nr. 154, vr. 0b-399b.

Acar, Halil İbrahim. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.

Ali Efendi, Çatalcalı. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311.

Ankaravî, Süleyman b. Veli. *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 2. Basım, 1292.

Ansay, Sabri Şakir. "Aile Hukuku", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2-3 (1952), 20-32.

Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2017.

Bakkaloğlu, Abdussamet. "Tefvîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 40/310-311. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Bezzâzî, Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*. (*el-Fetâva'l-Hindiyye* kenarında). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye, 2. Basım, 1310.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhıyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976.

Bozanzâde. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1028, vr. 0b-360a.

Boyabâdî, Sağır Mehmed Efendi. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1067, vr. 0b-481b.

Buhari, İftiharüddin Tâhir b. Ahmed. *Hulâsatü'l-Fetâva*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, nr. 0673, vr. 0b-332b.

Cebeci, İsmail. *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Çeşmizâde, Efendizâde Mehmed Hâlis. *Hulâsatü'l-ecvibe*. İstanbul: Derviş Matbaası, 1325.

Çorlulu Sinan b. Ramazan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, nr. 3407, vr. 1b-338a.

Dalgın, Nihat. *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001.

Debbağzâde Numân Efendi. *Fetâva'n-Nu'mâniyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1080, vr. 1b-407a.

Esad Efendi, Hocazâde. *Fetâvâ-yı Esad Efendi,* İstanbul: İstanbul Müftülüğü, nr. 157, I-II, vr. 273 + 98. (Makalede Şeyhülislam'ın aynı mecmuada bulunan birinci şeyhülislamlık dönemine ait fetvalar I, ikinci dönemine ait fetvalar II olarak gösterilmiştir.)

Esad Efendi, Hocazâde. *Fetâvâ-yı Müntehabe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, nr. 277, vr. 1b-184a.

Fetâvâ-yı Yapışdırma, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 2419, vr. 1b-84a.

Gürkan, Menderes. "İslâm Aile Hukukunda Karıya Tanınan Boşama Yetkisi: Tefvîzü't-Talâk", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (2011): 275-310.

Halebî, İbrahim b. Muhammed. *Mülteka'l-ebhur*. thk. Vehbi Süleyman Gavecî, Dımaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 2. Basım, 2005.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer. *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtar şerhi Tenvîri'l-Ebsar*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz. Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 2004.

İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyd b. İbrahim. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Beyrut: Şirketü Alâüddin, t.y.

İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid. *Şerhu Fethü'l-kadîr*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

Ebû Zehre, Ahmed b. Muhammed Mustafa. *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye*. Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1957.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi. *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1048, vr. 1b-169b.

Karahisârî, Mehmed. *Fetâvâ-yı Karahisârî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, nr. 924, vr. 6b-285b.

Kâsânî, Alâüdddin Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâi'ü's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Kayserî, Hasan b. Ali, *Semhatü'l-ebrâr fî beyân-i gumûzi'l-esrâr*. İsanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr. 384, vr. 1b-575a.

Kitâb-ı Fetâva's-Sivâsiyye. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr, 487, vr. 0b-174b.

Manisalı Evliyazâde Ali b. İbrahim. *Melceü'l-müftîn fî vâkıâti'l-müsteftîn*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, nr. 3218, vr. 1b-427a.

Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 914, vr. 1b-383a.

Menteşzâde, Abdürrahim Efendi. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûre, 1243.

Mevkûfatî Mehmed Efendi. *Mülteka Tercümesi Mevkûfât*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1312.

Mevlânâ Molla Arab, *Fetâvâ-yı Mevlânâ Arab*. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 585, vr. 1b-107b.

Mevlânâ Pîrî Efendi, *Süverü'l-fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 243, vr. 1b-245a.

Midilli, Muharrem. "Osmanlı Toplumunda Evlilik İçi Şiddetin Fetvalara Yansıyan Suretleri ve Müftülerin Lazım Gördüğü Müeyyideler", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (2021): 129-159.

Minkârîzâde, Yahyâ Efendi. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, nr. 0854, vr. 1b-431a.

Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.

Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî. *Netîcetü'l-Fetâva*. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1267, vr. 1b-208b.

Seyyid Feyzullah Efendi. *Fetâvâ-yı Feyziyye mea'n-nukûl.* İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266.

Seyyid İbrahim Edhem b. Kadızade Muhammed Ârif. *Nehriyyetü'l-fetâvâ*. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1590, vr. 0b-307a.

Şeyhîzâde, Damad Abdurrahman Gelibolulu. *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.

Seydişehrî, Mahmud Esad. *Kitâb-ı nikâh ve talâk*. Matbaa-i Hayriyye, Dersaadet, 1326-1328.

Veli b. Yûsuf (Yegan) el-İskilibî, *Mecmau'l-fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, nr. 151, vr. 1b-422b.

Velvâlicî, Ebü'l-Feth Zahirüddin Abdürreşîd b. Ebî Hanîfe. *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*. thk. Mikdad b. Musa Firyevî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Yahyâ Efendi, Zekeriyyâzâde. *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, nr. 1116, vr. 0b-290b.

Yenişehirli. Abdullah b. Mehmed, *Behcetü'l-fetâvâ*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1583, vr. 1b-310b.

Zeylaî, Fahrüddîn Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1. Basım, 1313.